

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ У ФОКУСІ ГЛОБАЛІСТИКИ: ПАРАДОКСИ УПРАВЛІНСЬКОЇ УНІФІКАЦІЇ ІМПЕРСЬКОГО ПРОСТОРУ

RUSSIAN EMPIRE IN THE FOCUS OF GLOBALISTICS: PARADOXES OF MANAGEMENT UNIFICATION OF IMPERIAL SPACE

Верховцева І.Г.,

*доктор історичних наук, доцент,
завідувач лабораторії з вивчення глобальних та цивілізаційних процесів
Університету Державної фіскальної служби України*

У контексті глобалістики узагальнено досвід управлінської уніфікації Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Акцентовано увагу на інкорпорації до місцевого управління станового самоврядування сільських обивателів у контексті заходів зі зміцнення контролю влади над селом, загального економічного піднесення країни, установлення керованості її величезним простором і збереження його цілісності. Наголошено на безпрецедентності реалізованих управлінських заходів із погляду їх масштабів, оскільки впродовж другої половини XIX – початку XX ст. місцевим самоврядуванням у сегменті сільського управління в цій аграрній країні було охоплено практично всі її регіони. Резюмується, що це були вкрай суперечливі управлінські кроки, оскільки реалізовувалися вони засобами повсюдного застосування самоврядних механізмів на базі гібридизації місцевих традиційних самоврядних практик різних регіонів. На тлі відсутності системних кроків імперської влади з розбудови інфраструктури місцевого самоврядування та формування загальнодержавної ідеології громадянської єдності такі управлінські стратегії, з одного боку, сприяли становленню в країні локальної демократії, натомість, з іншого – за умов перманентних продовольчих криз у регіонах вони також сприяли економічному самозахисту місцевих соціумів, посиленню їх організованого масового опору центральній владі. На початку XX ст., коли імперський уряд удався до перерозподілу ресурсів, а саме продовольчих запасів сільських громад різних регіонів, такі дії спровокували масштабні акції опору селян практично всіх частин Російської імперії. У кризові часи Першої світової війни протистояння між структурами сільського самоврядування та імперською владою загострилося. Це зумовило дезінтеграцію країни та посприяло фатальному фіналу імперії Романових.

Ключові слова: глобалістика, імперіологія, Російська імперія другої половини XIX – початку XX ст., управлінська уніфікація, гомогенізація місцевого управління, місцеве самоврядування.

In the context of global studies, the experience of administrative unification of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX centuries is generalized. Emphasis is placed on the incorporation of rural self-government into the local government in the context of measures to strengthen control over the countryside, the general economic rise of the country, establishing control over its vast space and preserving its integrity. Emphasis is placed on the unprecedented implementation of management measures in terms of their scale, as during the second half of the nineteenth – early twentieth century local self-government in the segment of rural government in this agrarian country covered almost all its regions. It is concluded that these were extremely contradictory management steps, as they were implemented through the widespread use of self-governing mechanisms based on the hybridization of local traditional self-governing practices of different regions. Against the background of the lack of systematic steps of the imperial government to build the infrastructure of local self-government and the formation of a nationwide ideology of civic unity, such management strategies, on the one hand, contributed to the formation of local democracy in the country. On the other hand, under conditions of permanent food crises in the regions, they also contributed to the economic self-defense of local societies, strengthening their organized mass resistance to the central government. In the early twentieth century, when the imperial government resorted to the redistribution of resources, namely - food supplies of rural communities in different regions, such actions provoked large-scale actions of resistance of peasants in almost all parts of the Russian Empire. During the crisis of the First World War, when the confrontation between rural self-government and imperial power intensified due to expropriations of food, grain, horsepower, etc., such a policy of power led to increased peasant resistance, disintegration of the country and contributed to the fatal end of the Romanov Empire.

Key words: globalistics, imperialism, the Russian Empire of the second half of the XIX – early XX centuries, administrative unification, homogenization of local government, local self-government.

Постановка проблеми. За умов глобалізації, в контексті якої «конструюється керований світоустрій», на початкових етапах відбувається уніфікація управлінських практик у масштабах регіонів [6, с. 7; 20; 24, с. 128; 32, с. 15, 315]. Важливим у цьому контексті є осмислення історичного досвіду великих державних утворень минулого, якими були імперії, до складу котрих входило один чи декілька макрорегіонів.

Сучасними науковцями зроблено вагомі кроки з вивчення й осмислення управлінського досвіду імперських держав минулого [28, с. 8; 29, с. 41–47; 32, с. 159–162; 34, с. 14, 28, 157–160]. Використання їхнього досвіду є виправданим, адже в державах цього типу, по суті, напрацьовувалися технології управління великими територіями, макрорегіонами. Проте сентенції дослідників, як правило, спираються на управлінський досвід доволі обмеженого кола країн: Римської,

Візантійської, Австрійської імперій тощо. Глибоке ж вивчення проблеми вимагає урізноманітнення емпіричної бази досліджень. Зокрема, осмислення управлінського досвіду Російської імперії. До її складу на пізніх етапах існування входила чимала частина Євразії разом із макрорегіоном Сибір, більшістю території макрорегіону Східна Європа та чималою частиною Середньої Азії. Сьогодні на цих територіях розміщено чимало суверенних держав. Вивчення вказаного російського імперського досвіду в предметному полі глобалістики сприятиме розробленню стратегій управління міжнародними регіонами й країнами, їх соціально-політичній стабілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Постановка проблеми в цьому ракурсі є першою спробою аналізу питань управлінської уніфікації Російської імперії в напрямі гомогенізації місцевого управління на базі самоврядування та зумовлених цим на початку ХХ ст. процесів дезінтеграції країни, хоча вивчення окремих аспектів проблеми й розпочато, зокрема, С. Абашиним [1], М. Авериним [2], І. Бахловим [4], І. Верховцевою [8], В. Гільденберґ [9], З. Глашевою [10], І. Дамешек [12], В. Забеліним [13], Т. Залюбовською [14], А. Каппелером [16] та іншими [3; 16; 17; 21; 22; 25–27; 30; 31; 35]. Ученими з'ясовано деякі питання політики імперської влади із запровадження самоврядних механізмів у місцевому управлінні, вивчено становлення самоврядних структур, динаміку рухів опору в регіонах упродовж ХІХ – початку ХХ ст.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак на порядок денний наукових практик досі не висунуто завдання аналізу історичного досвіду Російської імперії з уніфікації її управлінського простору шляхом інкорпорації до місцевого управління структур місцевого самоврядування впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – періоду, коли відбувалася активна розбудова станової та управлінської систем країни.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Не претендуючи на всебічне висвітлення проблеми, спробуємо узагальнити в предметному полі глобалістики, зокрема її складника – імперіології, історичний досвід Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., пов'язаний із гомогенізацією її місцевого управління та запровадженням до нього механізмів самоврядування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж «довгого ХІХ ст.» перед імперською владою Росії найбільш актуальними в аспекті управління країною були питання керованості її величезним простором, збереження його цілісності й водночас адаптації управлінської системи «Третього Риму» до завдань подальшої експансії в контексті стратегій розбудови світової імперії.

Від початку 1800-х рр. у колах вищої бюрократії інтенсивно обговорювалися організація влади в регіонах разом із пошуком засобів протидії сепаратизмові нобелів. До того ж останні були поганими платниками податків до імперської скарбниці (зокрема, на середину ХІХ ст. нобелі заборгували державі близько 450 млн крб.; без урахування позик у приватних кредиторів це вдвічі перевищувало річний прибуток країни), що суттєво погіршувало фінансове становище імперії Романових на тлі хронічного дефіциту її бюджету [8, с. 97, 231].

Розбудова апарату урядування на «одній шостій суходолу» відбувалася разом із розбудовою її станового устрою: усе населення мало поєднатися в чотири стани – дворян, духовенства, міських і сільських обивателів, кожен із яких мусив мати узаконені станові права й обов'язки та, що було вкрай важливо для імперської влади, податкові зобов'язання. Реформатори активно запозичували відповідний досвід західних держав. Увага зосереджувалася на тогочасному європейському тренді – запровадженні в місцеве управління країни самоврядних механізмів традиційних спільнот. Ці ідеї разом з ідеями локальної демократії та зближення влади з народом обговорювалися в управлінських колах Великої Британії, Франції, Німеччини, Австрії, США тощо. Духу православних правителів імперії Романових такі ідеї були симпатичні в контексті православних ідей соборної єдності всіх соціальних категорій країни на чолі з монархом та ідей перетворення на опору трону й державності колективного опонента фактично неспівдладного імперському центру шляхетного стану – селян.

Упродовж 1840-х – 1850-х рр. традиційні самоврядні механізми сільських соціумів російській вищій бюрократії уявлялися засобом урегулювання соціальних проблем села на хвилі підвищення інтересу до самоврядних традицій великоруських селянських громад/«общин» (ці традиції тим часом активно пропагувалися слов'янофілами). Контекстом стали побоювання можливих соціальних струсів, подібних до тих, що характеризували революційні події 1840-х рр. у Західній Європі. Самоврядні механізми великоруських «общин» – соціальної рівності членів селянської громади та напрацьовані історичним досвідом механізми соціальної солідарності, колективних самозахисту й самопомочі, з огляду на завдання, які стояли перед реформаторами, окреслювали в очах російського істеблішменту перспективи позбавлення чиновництва та імперської скарбниці чималого тягаря за умови перекладення на плечі самоврядних громад утримання власного управління, соціальної самопомочі разом із питаннями стягнення з членів громад податків (принагідним для реформаторів у цьому контексті

виявився й великоруський общинний досвід кругової поруки) [7; 8, с. 117–119, 125, 161, 290–291].

За необхідності протидіяти сепаратистським настроям нобелів під час розробки Великих реформ 1860-х – 1870-х рр. цар і доволі нечисленні кола імперської вищої бюрократії надали перевагу тій моделі соціального й управлінського облаштування країни, що передбачала інкорпорацію до структури місцевого управління органів місцевого самоврядування. На селі, де мешкало 90% населення, результатами праці якого наповнювалася імперська скарбниця, такими стали запроваджені в центральних регіонах органи самоврядування сільських обивателів (селян): сільські й волосні сходи, правління, суди тощо. З 1840-х рр., після ряду реформ місцевого управління 1830-х – 1840-х рр., вони стали офіційними органами влади сільського рівня. Ураховуючи, що мешкали всі сільські обивателі, зрозуміло, у сільському сегменті імперського простору, ці структури станового самоврядування водночас були й структурами місцевого самоврядування.

У 1861–1871 рр., під час низки реформ самоврядування сільських обивателів, а по суті, Великої реформи 1861–1871 рр., органами державної влади на селі стали структури станового/територіального самоврядування селян/сільських обивателів: сільські сходи й старости на рівні сіл; волосні сходи, правління, суди, старшини – на рівні волостей. Суб'єктами самоврядних процесів на селі стали: на сільському рівні – сільська громада, на волосному, відповідно, – волосна громада (могла поєднувати до декількох десятків сільських громад).

У містах органами місцевого самоврядування внаслідок Великої реформи 1870 р. стали міські думи (функціонували з XVIII ст., але відтепер їхні права значно збільшувалися порівняно з попереднім періодом існування); на рівні повітів і губерній після земської реформи 1864 р. – відповідно, повітові й губернські земства. На повітовому та губернському рівнях органи місцевого самоврядування (волосні, міські, земські) взаємодіяли/співпрацювали з органами офіційної/державної влади, що становило на перший погляд струнку, але внутрішньо доволі суперечливу систему місцевого управління. Головною її суперечністю було те, що органи місцевого самоврядування представляли інтереси місцевих спільнот, а органи державної влади – інтереси держави, і ці інтереси далеко не завжди збігалися. Упродовж 1860-х – 1890-х рр. по мірі зміни ідейних основ реформ (йдеться про перехід з позицій громадської теорії місцевого самоврядування на позиції державницької, відповідно) органи місцевого самоврядування бюрократизувалися. Це виявилось в позбавленні самоврядних установ частини функцій і посиленні контролю чиновників за їхньою діяльністю,

зміцненні статусу селянської бюрократії як державних функціонерів. Натомість загалом, як це не було парадоксальним, це сприяло щільнішому вмонтовуванню органів місцевого самоврядування в структуру місцевого управління.

Варто наголосити, що реформи у сфері місцевого самоврядування не супроводжувалися системним формуванням загальнодержавної ідеології громадянської єдності. Утім, залишаючи поза увагою в рамках дослідження роль у цьому релігійного чинника, варто зауважити, що такі завдання навряд чи могли успішно реалізовуватися в країні, де більшість населення була неписьменною [6, с. 19–21; 11, с. 136, 149].

Поширення Великої реформи у сфері місцевого самоврядування на окраїнні регіони імперії Романових відбувалося поступово наступними десятиліттями. Насамперед це стосувалося самоврядування селян/сільських обивателів. Запроваджувати земське самоврядування в окраїнних регіонах уряд планував надалі, з початком XX ст. [1, с. 392; 5; 8, с. 128, 143–152; 9, с. 152–153; 17; 19; 33, с. 15–17]. Проте той факт, що на рубежі XIX–XX ст. самоврядуванням сільських обивателів – 90% населення країни, були охоплені практично всі регіони імперії Романових, дає достатні, на наше переконання, підстави, аби стверджувати: попри незакінченість програми управлінської уніфікації території з погляду інкорпорації до її місцевого управління міського й земського самоврядування, селянство цієї аграрної держави в управлінні її регіонами було представлено практично повністю. Отже, на величезних просторах Російської імперії було реалізовано безпрецедентний на той час проєкт з інкорпорації самоврядних механізмів до місцевого управління країни.

Слабким боком реформ самоврядування на селі була гібридизація управлінських практик. Розробники реформ 1861–1871 рр. вдалися до неї, поєднуючи традиційні самоврядні механізми селян північних великоруських губерній із місцевими сільськими традиціями інших регіонів. За умов нагальної необхідності встановлення керованості селом і жорсткої фінансової кризи 1850-х – 1860-х рр. перевагу було надано колективним чинникам впливу самоврядних громад на окремі селянські господарства. Попри опір регіональних еліт нав'язаному столичним імперським істеблїшментом регіональним сільським соціумам колективізму великоруських селянських громад, там, де історично були доволі міцні індивідуалістські традиції (наприклад, у правобережних українських і західних білоруських губерніях), влада пішла на це, адже керувати в масштабах величезної країни неграмотними у своїй масі селянами – основними платниками податків, можна було лише за умов поєднання їх у спільноти, що підпорядковувалися уніфікованим механізмам впливу [8, с. 157–161, 165, 168, 128].

Цим вагомою мірою пояснюється той факт, що, поширюючи реформу самоврядування селян із центральних на інші регіони країни, імперський істеблішмент адаптував первинну модель, запроваджену в 1861 р. у європейських регіонах «однієї шостої суходолу», де панувало колективне («общинне») землеволодіння, до умов інших регіонів. Оскільки головним активом імперії Романових була земля, і володіти нею мали право лише представники двох станів – дворян і сільських обивателів (селян), причому володіли землею останні колективно, усією громадою, контролювати селянське землеволодіння країни й забезпечити сплату податків із землі можна було, лише розробивши відповідні уніфіковані стратегії. Саме цьому надважливому й прагматичному для країни з хронічним бюджетним дефіцитом завданню підпорядковувалися розбудова місцевого самоврядування та його інкорпорація до місцевого управління.

Останнє було покликане розв'язати також проблему кадрового дефіциту в місцевому управлінні. Наскільки спокусливими для імперського вищого чиновництва стали ідеї перекласти утримання управління сільськими громадами на їхні власні плечі, стає зрозумілим, якщо врахувати, що платню селянській бюрократії (волосним правлінням і старшинам, сільським старостам, вартовим, збирачам податків, наглядачам хлібо-запасних магазинів тощо) мали сплачувати самі громади з громадських/мирських частин своїх бюджетів (їх обов'язковими частинами також були державна й земська, відповідно; остання – там, де були запроваджені земства). Показовою була й фіскальна сфера: стягненням податків у громадах займалися посадові особи їх же органів самоврядування [8, с. 227, 230–232; 14, с. 51].

Злий жарт із долею реформ самоврядування сільських обивателів другої половини XIX – початку XX ст. відіграв соціальний романтизм реформаторів, які успіх запроваджених ними управлінських новел пов'язали з нібито притаманним усім селянам природним потягом до самоврядування (воно ототожнювалося з відповідними традиційними самоврядними практиками селян північних великоруських губерній), а також з умоглядною лояльністю щодо влади сільських обивателів усієї країни. Оскільки через перманентні загострення хронічної фінансової кризи створення освітньої й технологічно-управлінської інфраструктур реформ самоврядування на селі було унеможливлено, організаційною базою управлінських новел стало традиційне самоврядування місцевих мешканців. Його реформатори штучно «оновлювали» по мірі поширення цих реформ на окраїнні регіони, змінюючи при цьому форми та повноваження сільських управлінських структур з метою підпорядкування

волосних громад імперським чиновникам. Наслідком гібридизації самоврядних практик стали потворні форми локальної демократії, по суті, колективне беззаконня в селянських громадах щодо своїх членів, коли більшість сходу, наприклад, могла позбавити частину співгромадівців (інколи це була більшість громади) землі та засобів існування взагалі [8, с. 189–200, 280–281].

Першу поразку такий метод гібридизації самоврядних практик зазнав у 1864 р. в підросійській Польщі, де наштовхнувся на неможливість упорядкувати земельні й соціальні відносини в місцевих сільських спільнотах, у яких домінували традиції індивідуального землеволодіння. Надалі стали системно проявлятися інші загрозливі моменти. Насамперед пов'язані з тим, що нав'язувана владою система самоврядування сприяла колективним виступам селян, адже майновий колективізм і колективна відповідальність у відправленні повинностей полегшували організацію опору сільських громад місцевим можновладцям та чиновникам [8, с. 143–146; 20].

Упродовж 1890-х – на початку 1900-х рр. колективні виступи селян проти влади – і місцевої, і центральної/загальноімперської, активізувалися. Чинником цього стало те, що в 1890-і рр. сільські громади отримали право самостійно розпоряджатися практично всім земельним фондом країни, маючи обов'язок колективного соціального самозахисту й виконання фіскальних функцій. Село стало розглядати чиновницьку (читай, імперську) владу як чужий йому елемент, що накинув на колективного селянина, тобто сільську громаду, податкове ярмо. За таких умов повсталася вся селянська Росія. У 1902 р. розпочалася селянська революція. Тригером масових виступів стали заходи влади з перерозподілу хлібних запасів сільських громад між різними регіонами в умовах загострення продовольчих проблем рубежу XIX–XX ст. Опір «опори трону» став не тільки масштабним: він набув системності й спрямовувався, крім поміщиків, на протистояння з імперським чиновництвом загалом, отже, з державною організацією як такою. Територіально організуючий каркас виступів селян становили їхні органи самоврядування. Акції опору охопили практично всі регіони (певним винятком була Фінляндія, яка мала декілька попередніх століть традицій місцевого самоврядування на територіальних усестанових засадах і значно вищий за інші регіони загальний економічний рівень життя й освіти представників нижчого стану) [7; 8, с. 330–360; 13, с. 7].

За кризових умов Першої світової війни на селі посилювався місцевий партикуляризм, а сільські громади вдалися до потужного опору державі з її експропріаціями продовольства, збіжжя, кінської сили тощо. Село виступило проти імперії

організованою на базі самоврядних громад силою, що суттєво пришвидшило розпад «Російського Колосу» [8, с. 379–387; 15; 23; 35].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Історичний досвід управлінської уніфікації Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. свідчить, що заходи влади з гомогенізації місцевого управління та повсюдної інкорпорації до нього самоврядних механізмів на базі гібридизації традиційних відповідних практик, які (заходи) не супроводжувалися системною розбудовою в інфраструктури місцевого самоврядування й формуванням загальнодержавної ідеології громадянської єдності, у період

загострення економічних проблем на зламі XIX–XX ст. і зумовленої цим необхідності перерозподілу матеріальних ресурсів між регіонами спровокували опір місцевих соціумів з метою їх економічного самозахисту та дали потужний імпульс процесам дезінтеграції країни. У кризові часи Першої світової війни це чималою мірою вплинуло на падіння імперії Романових.

Надалі проблема може вивчатися в аспектах взаємодії загальноімперських і регіональних управлінських структур Російської імперії, а також політизації органів місцевого самоврядування на початку XX ст. і впливу цього чинника на опір самоврядних структур центральній владі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абашин С.Н. Империя и местное самоуправление: идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX – начале XX вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности* : сборник статей. Москва : МОНФ, 2001. С. 391–412.
2. Аверин М.Б. Великое княжество Финляндское и царство Польское в государственном механизме Российской империи (середина 60-х годов XIX века – 1881 год): историко-правовой анализ : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Росс. прав. акад. Москва, 2004. 250 с.
3. Актеры российской имперской модернизации (XVIII – начало XX в.): региональное измерение / В.В. Алексеев и др. ; отв. ред. И.В. Побережников. Екатеринбург : БКИ, 2016. 316 с.
4. Бахлов И.В. Российская империя как территориальная система : специфика политической модернизации : монография. Саранск : Мордовс. ун-т, 2010. 159 с.
5. Баяндин В.И. 150 лет со дня подписания императором Александром II Манифеста об отмене крепостного права (1861). URL: <http://bsk.nios.ru/content/150-let-so-dnya-podpisaniya-imperatorom-aleksandrom-ii-manifesta-ob-otmene-крепостного-права> (дата звернення: 07.04.2021).
6. Белявцева Д.В. Региональное пространство и политическое сознание общества: опыт концептуализации проблемы. *Регионалистика* : сборник научных трудов / под ред. В.Н. Ватыля. Гродно : ГрГУ, 2009. С. 3–24.
7. Белянин Д.Н. Основные мероприятия по оказанию помощи крестьянству в неурожайные годы в Томской губернии на рубеже XIX–XX вв. URL: <http://elibrary.asu.ru/xmlui/bitstream/handle/asu/925/read.7book?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 07.04.2021).
8. Верховцева И.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.02 / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. 701 с.
9. Гильденберг В.Н. Сельская власть в Тобольской губернии в конце XIX – начале XX в.: отражение практики «неблаговидных поступков» в официальных документах. *Актуальные проблемы исторических исследований: взгляд молодых учёных*. 2011. С. 152–160.
10. Глашева З.Ж. Сельское самоуправление в Балкарском селе во второй половине XIX в. *Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН*. 2016. № 6 (74). С. 221–227.
11. Горизонтов Л.Е. «Большая русская нация» в имперской и региональной стратегии самодержавия. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности* : сборник статей. Москва : МОНФ, 2001. С. 129–150.
12. Дамешек И.Л. Сибирь в российском имперском регионализме (1822-1917 гг.) : автореф. дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.02. Омск, 2006. 46 с.
13. Забелин В.М. Деятельность политических партий среди крестьянства Северного Кавказа в период первой буржуазно-демократической революции в России 1905–1907 гг. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 1994. 16 с.
14. Залюбовская Т.А. Крестьянское самоуправление в Забайкальской области (вторая половина XIX в. – 1917 г.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / ФГБОУ ВПО «Бурятский ГСХА им. В.Р. Филиппова». Улан-Уде, 2006. 262 с.
15. Зверев В. А. Три книги о крестьянском движении в Сибири (в связи с изучением образа жизни крестьянства). URL: <https://repo.nspu.ru/bitstream/nspu/3560/1/tri-knigi-o-krestyanskom-dvizhen.pdf> (дата звернення: 07.04.2021).
16. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Укр. катол. ун-т, 2005. 360 с.
17. Карнаух О.Д. Формы крестьянского общественного самоуправления на материалах Черноморской губернии): историко-правовой анализ. *Russian Journal of Legal Studies*. 2014. № 2. С. 76–82.

18. Кауфман А.А. Крестьянская община в Сибири: По местным исследованиям. 1886–1892 гг. Санкт-Петербург : Тип. П. П. Сойкина, 1897. 277 с.
19. Коновалов И.А. Реформа городского общественного управления 1870 г. в Сибири. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/reforma-gorodskogo-obschestvennogo-upravleniya-1870-g-v-sibiri> (дата звернення: 07.04.2021).
20. Кравченко С.О. Глобалізаційні аспекти державно-управлінських реформ. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07ksodyr.htm> (дата звернення: 07.04.2021).
21. Иноземцев В.Л. Сибирь: от зависимой территории к новым горизонтам. *Макрорегион Сибирь: проблемы и перспективы развития*. Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2013. С. 10–39.
22. Национальные окраины Российской империи : становление и развитие системы управления / С. Агаджанов, Ш. Мухамедьяров, В. Трепавлов и др. Москва : Славян. диалог, 1997. 415 с.
23. Ноздрин Г.А. Социальный протест Сибирского крестьянства во второй половине XIX – начале XX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-protest-sibirskogo-krestyanstva-vo-vtoroy-pолоvine-xix-nachale-xx-v> (дата звернення: 07.04.2021)
24. Онищенко В. Глобальне управління у контексті міжнародної політичної економіки. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2018. № 2 (118). С. 121–136.
25. Побережников И.В. Север Западной Сибири в контексте Российской модернизации XIX – начала XX века. *Вестник Пермского университета. История*. 2013. № 3 (23). С. 44–52.
26. Ремнев А.В. Имперское пространство России в региональном измерении: дальневосточный вариант. URL: <https://zaimka.ru/remnev-imprium/> (дата звернення: 07.04.2021).
27. Ремнев А.В. Имперское управление азиатскими регионами России в XIX – начале XX веков: некоторые итоги и перспективы изучения. URL: <https://zaimka.ru/remnev-imprium/> (дата звернення: 07.04.2021).
28. Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / А.И. Аксенов, Н.Е. Бекмаханова, Я.Е. Водарский и др. Москва : Русская панорама, 2011. 880 с.
29. Соколов К.Б. Глобализация: История, современность и искусство. Москва : Гос. ин-т искусствознания, 2012. 444 с.
30. Суворова Н.Г. Крестьянское самоуправление в колонизируемом пространстве Сибири. *Вестник Томского государственного университета. Серия «История»*. 2013. № 5 (25). С. 52–58.
31. Сулейманов Б.Б., Яненко Е.В. Некоторые особенности правового статуса старосты как института власти сельского управления крестьянской общины. *История государства и права*. 2006. № 4. С. 26–27.
32. Суліма Є.М., Шепелев М.А. Глобалістика. Київ : Вища школа, 2010. 544 с.
33. Угрюмова М.В. Земский вопрос и земское самоуправление в Тобольской губернии (вторая половина XIX в. – 1919 гг.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Тюмень, 2001. 24 с.
34. Харадт М., Негри А. Империя. Москва : Праксис, 2004. 440 с.
35. Шиловский М.В. Крестьянское общественное самоуправление в Западной Сибири в годы Первой мировой войны и социального катаклизма (1914–1919 гг.). URL: <http://sibistorik.ru/project/conf2014/038.html> (дата звернення: 07.04.2021).